

WAT MOGEN WE VAN EEN THEORIE OVER WAARHEID VERWACHTEN?

RENÉ VAN WOUDEBERG

1. *Inleiding*

Hoewel misschien minder dan vroeger, zijn velen van ons op zoek naar waarheid, of ‘de’ waarheid (ik gebruik de uitdrukkingen ‘waarheid’ en ‘de waarheid’ nu nog door elkaar maar zal ze straks onderscheiden). We beseffen dat het ‘hebben’ van waarheid een groot goed is. We beseffen ook dat waarheid, of ‘de’ waarheid, soms of vaak, moeilijk te achterhalen (en daarmee bedoel ik: te kennen) is: het is een soms of vaak ongrijpbaar goed. Wie echter geen volslagen scepticus is (en wie is dat?) kan in beginsel lijsten aanleggen van beweringen waarvan hij weet dat ze waar zijn, beweringen waarvan hij weet dat ze onwaar zijn, maar ook van beweringen waarvan hij niet weet of ze waar dan wel onwaar zijn. Zo kan ik de volgende drie lijsten maken (ze zijn kort maar lang genoeg voor hun doel):

lijst 1: Beweringen waarvan ik weet dat ze waar zijn

- De aarde heeft één maan.
- Nederland is een koninkrijk.
- Onder normale omstandigheden hebben mensen de plicht zich aan hun beloften te houden.

lijst 2: Beweringen waarvan ik weet dat ze onwaar zijn

- De aarde is het middelpunt van het heelal.
- Koningin Emma is geboren net voor het uitbreken van de 80-jarige oorlog.
- $7+5=11$.

lijst 3: Beweringen waarvan ik niet weet of ze waar of onwaar zijn

- Elk even getal is de som van twee priemgetallen (de zgn. conjectuur van Goldbach).
- Het Wilhelmus is geschreven door Philips van Marnix van St. Aldegonde.
- Het broeikas effect wordt veroorzaakt door de uitstoot van CO_2 .

Ik ga ervan uit dat vrijwel iedereen, filosoof of niet, soortgelijke lijsten kan opstellen.

Nu zijn de meeste filosofen wel op zoek naar waarheid maar toch beschrijft men hun arbeid niet erg adequaat als men zegt dat wat ze doen ‘het afmaken van lijst 1’ is, of ‘het verkleinen van lijst 3’. Veel filosofen, hoezeer ook op zoek naar waarheden, zijn vooral op zoek naar een *theorie* over waarheid. Maar wat is dat: een theorie over waarheid? En wat mogen we van een theorie over

waarheid verwachten? Een theorie over waarheid, zo wil ik in dit artikel betogen, geeft antwoord op drie verschillende vragen. Aangezien deze vragen, evenals de mogelijke antwoorden erop, logisch onafhankelijk zijn van elkaar, kan ik ook zeggen dat er drie typen van waarheidstheorieën zijn, waarbij elk type correspondeert met één van de drie hieronder te bespreken vragen. Ik spreek met opzet van ‘type van waarheidstheorie’ omdat, zoals nog zal blijken, op elk van de drie vragen in beginsel meerdere antwoorden mogelijk zijn (die evenwel niet allemaal correct kunnen zijn). In dit artikel wil ik deze drie vragen identificeren en laten zien dat ze logisch onafhankelijkheid van elkaar zijn. Ook wil ik, in zeer grove lijnen, de contouren van mijn eigen antwoorden op die vragen schetsen. De aanleiding tot deze exercitie is tweërlei. Het is me, ten eerste, opgevallen dat verschillende waarheidstheorieën soms over heel verschillende onderwerpen lijken te gaan en ten tweede dat bepaalde waarheidstheorieën op oneigenlijke gronden worden gekritiseerd. Dit bracht me op de gedachte dat verschillende filosofen nogal verschillende opvattingen hebben omtrent hetgeen verwacht mag worden van een waarheidstheorie. In dit artikel werk ik deze twee gedachten uit.

Voordat ik ga beginnen, wil ik drie platitudes omtrent waarheid, die ik aanvaard, expliciet maken. Ten eerste: wat voor soort dingen zijn eigenlijk waar of onwaar? Aan wat voor soort dingen schrijven we waarheid of onwaarheid toe? Wat zijn de dragers van waarheidswaarde? Het begin van een antwoord komen we op het spoor door te constateren dat er heel wat dingen zijn die *niet* waar of onwaar zijn, heel wat dingen waarvan we nooit zullen zeggen dat ze waarheidswaarde hebben. Niemand zegt ooit “De Zwitserse bergen zijn waar”, of “Het getal 13 is onwaar”, of “Jan is waar”. Materiële objecten, getallen en personen zijn niet het soort van dingen dat waar of onwaar *kan* zijn. Deze dingen kunnen geen dragers van waarheidswaarde zijn. Maar welke dingen kunnen dat *wel*? Deze: beweringen (de lijstjes die ik hierboven gaf, noemde ik ‘lijstjes met beweringen’), stellingen, theorieën, uitspraken, gedachten. Het verdient aanbeveling te zeggen dat ‘in primaire zin’ *proposities* de dragers van waarheidswaarden zijn, en beweringen, uitspraken etc. in secundaire zin. Propositions zijn dingen die door een beweerzin *tot expressie* kunnen worden gebracht – het soort dingen dat *beweerd* en *uitgesproken* en *gedacht* kan worden. Wanneer Jan, door het uitspreken van een Nederlandse zin, beweert dat de aarde één maan heeft, en Achmed schrijft in het Turks dat de aarde één maan heeft, en Lies denkt dat de aarde één maan heeft, dan is er iets dat door Jan wordt beweerd, door Achmed werd opgeschreven en door Lies wordt gedacht. Dat ‘iets’ kunnen we met een technische term een propositie noemen. Een propositie is niet identiek aan een bewering of een uitspraak. Een bewering of uitspraak geschiedt altijd in een bepaalde taal, bijv. het Nederlands of het Turks, maar datgene wat beweerd of uitgesproken wordt (‘de inhoud’, de propositie) niet. Beweringen en uitspraken zijn linguïstische entiteiten, maar de proposities die door hen tot expressie worden gebracht niet.¹

¹ In het vervolg zal ik talige entiteiten tussen dubbele aanhalingstekens plaatsen, en de proposities die zij tot uitdrukking brengen cursiveren.

Nu zijn proposities onder filosofen helaas controversieel. Toch zou wat ik tot nog toe heb gezegd niet controversieel moeten zijn. Immers, tot nu heb ik slechts twee dingen beweerd die het niveau van platitudes niet overstijgen. Ten eerste dat niet alles dienst kan doen als drager van waarheidswaarde en ten tweede dat proposities tot uitdrukking kunnen worden gebracht in beweringen en uitspraken en daarmee niet identiek zijn. Wat ik hier nog aan wil toevoegen is dat proposities in logische relaties tot elkaar staan. De propositie *De auto is geel* impliceert *De auto heeft een kleur* maar sluit *De auto is blauw* uit; en *impliceren* en *uitsluiten* zijn aanduidingen van logische relaties.

Ten tweede: er zijn vele waarheden zijn. Lijst 1 bevat er al drie. Nu kan dit in de oren van sommigen, m.n. van hen die zeggen op zoek te zijn naar 'de waarheid', wellicht relativistisch klinken. Maar wat ik zeg is als zodanig niet relativistisch. Laten we, om dat duidelijk te maken, een enkel moment nadenken over de vraag waarnaar iemand op zoek is die op zoek is naar 'de waarheid'. Onmiddellijk moet echter worden geconstateerd dat deze vraag deficiënt want incompleet is. Mensen zoeken niet naar 'de waarheid' *tout court*, maar naar 'de waarheid omtrent ...' bijvoorbeeld: Lies' afkomst; of wat zich bij de Februari-staking heeft afgespeeld; of de conjectuur van Goldbach. Wordt de uitdrukking 'op zoek naar de waarheid' echter toch *tout court* gebruikt, dan wordt meestal bedoeld dat iemand op zoek is naar een buitengewoon belangrijke, diepe, filosofische of religieuze, waarheid. Siddharta, de hoofdfiguur in Herman Hesse's gelijknamige roman is op zoek naar 'de waarheid' in deze zin, net als de kamerling uit morenland en Graaf Herman Keyserling getuige zijn *Reisetagbuch eines Philosophen*. Maar ook als deze figuren datgene vinden wat ze 'de' waarheid noemen (en het is ook echt een waarheid), dan nog is het een waarheid naast de meer nederige waarheden van lijst 1.

In het verlengde hiervan maak ik nog een opmerkingen over de notie 'een waarheid'. Een waarheid is een propositie die waar is, het is een propositie die wat ik noem de waarheidseigenschap heeft. 'Waar' is een eigenschap die sommige proposities hebben en andere missen. Zoekend naar een officiële formulering zeg ik dat lijst 1 een drietal beweringen telt, dat elk van die beweringen een propositie tot expressie brengt en dat alledrie die proposities de eigenschap hebben dat ze waar zijn.

De derde platitude is dat er een verschil is tussen waarheid en kennis van waarheid (en reden om te denken dat iets waar is). Het is evident dat er waarheden zijn die door mij, of jou, of wie ook maar, niet gekend worden. Er is een waarheid omtrent het aantal sterren in de kosmos, maar niemand kent het exacte getal. De verzameling van waarheden is vele malen groter dan die van de gekende waarheden. Ook is het evident dat er een verschil is tussen waarheid en 'reden om te denken dat iets waar is'. Immers, een bepaalde propositie kan waar zijn, zonder dat iemand enige reden heeft om te denken dat dat zo is; en iemand kan redenen hebben om te denken dat iets waar is dat feitelijk onwaar is.

Laten we ons nu wenden tot de drie vragen.

2. *Eerste vraag*

De eerste vraag kan en wordt op verschillende manieren geformuleerd, zoals ‘wat is waarheid?’, ‘wat is de essentie of natuur van waarheid?’ maar de formulering die m.i. het meest doorzichtig is, is ‘wat moet het geval zijn (welke condities moeten vervuld zijn), wil een bepaalde propositie waar zijn?’ Wat moet bijvoorbeeld het geval zijn, wil de propositie dat de aarde heeft één maan heeft, waar zijn? Ik noem deze vraag een metafysische vraag omdat hij informeert naar de essentie van waarheid.

Teneinde de betekenis van deze vraag goed te begrijpen is het nuttig om enkele antwoorden die erop gegeven zijn, hoe kort ook maar, langs te lopen. Een antwoord dat stevig verankerd ligt in de *common sense*, zegt: het enige dat nodig is wil de propositie dat de aarde één maan heeft waar zijn, is dat de aarde inderdaad één maan heeft. Meer is niet vereist en minder volstaat niet. Algemeener gesproken: de enige conditie die vervuld moet zijn wil propositie P waar zijn, is dat datgene wat volgens P het geval is, inderdaad het geval is. De tweede en derde propositie op lijst 1 zijn waar omdat deze conditie vervuld is: Nederland is een koninkrijk, en onder normale omstandigheden behoren mensen zich aan hun belofte te houden. Dit is het *bare bone* antwoord van de ten onrechte veelbekritiseerde ‘correspondentiethorie van de waarheid’, ook wel ‘waarheidsrealisme’ genoemd. (Alston 1997, hoofdstuk 1) Deze theorie is vaak bekritiseerd om een voor ons heel interessante reden, namelijk dat zij ons niets in handen geeft om te *bepalen* of een bewering waar is of niet. (Apel 1987) Echter, wanneer men deze theorie opvat als een antwoord op de eerste vraag, is het onmiddellijk duidelijk dat deze kritiek geen hout snijdt. Immers de metafysische vraag informeert naar de condities die vervuld moeten zijn wil propositie P waar zijn, niet naar de condities die vervuld moeten zijn wil iemand kunnen constateren (en dus weten) of P waar is.

Nu is de eerste vraag ook op geheel andere wijze beantwoord. Volgens Hilary Putnam (in een bepaalde fase van zijn denken) geldt dat wil P waar zijn, P ‘warrantedly assertible’ moet zijn, waarmee hij bedoelt dat er goede redenen zijn om te beweren dat P.² Dus: de propositie dat de aarde één maan heeft is waar wanneer er goede redenen zijn om te beweren dat de aarde één maan heeft.

Putnams stellingname is echter problematisch. Immers, het is een platitude dat een propositie P kan waar zijn, ook al heeft niemand een goede reden om te beweren dat P. De propositie dat Kennedy door de FBI is vermoord, kan waar zijn ook al heeft niemand er een goede reden voor dat te beweren. Ook het omgekeerde, zegt dezelfde platitude, kan voorkomen: iemand kan goede redenen hebben om te beweren dat P, terwijl P onwaar is. Iemand kan heel goede redenen hebben om te beweren dat de butler het gedaan heeft, terwijl

² “‘Truth’ ... is some sort of (idealized) rational acceptability — some sort of ideal coherence of our beliefs with each other and with our experiences as those experiences are themselves represented in our belief system — and not correspondence with mind-independent or discourse-independent ‘states of affairs’”, Putnam (1981, 55).

deze onschuldig is. Waarheid, zo kan men deze platitide herformuleren, is reden-transcendent.³

Weer een ander antwoord op de eerste vraag luidt dat propositie P waar is, indien P deel uitmaakt van een coherent geheel van andere proposities die we aanvaarden. Dus: de propositie dat de aarde één maan heeft is waar, volgens deze benadering, indien ze deel uitmaakt van een coherent geheel van andere proposities die we aanvaarden, zoals: *de aarde is een planeet, sommige planeten hebben manen, er zijn mensen op de maan geweest, we kunnen de maan vaak zien* en vele, vele andere proposities. Brand Blanshard presenteert zijn coherentietheorie van de waarheid als een antwoord op de eerste vraag.⁴

Ook dit antwoord is echter problematisch. Want onware proposities kunnen eveneens deel uitmaken van een coherent geheel van proposities die we aanvaarden. Dat de aarde het middelpunt van het heelal is, maakte ooit deel uit van een coherent geheel van proposities, mogen we aannemen. De voorgestelde conditie is dus vervuld. Maar toch is die propositie niet waar. En dus is de voorgesteld conditie geen waarheidsconditie, en de coherentietheorie geen correct antwoord op de eerste vraag.

Nog weer een ander antwoord op de eerste vraag luidt dat een propositie waar is, indien het geloof erin nuttig is in de zin dat je er iets mee kunt doen. (Dit is een van de vele ideeën omtrent waarheid die te vinden is in het werk van William James⁵). Dus: de propositie dat de aarde één maan heeft is waar, indien het geloof dat de aarde één maan heeft nuttig is. En is dit geloof nuttig? Het is moeilijk hierop een precies antwoord te geven. Want je kunt je zowel een situatie voorstellen waarin het nuttig is deze propositie te geloven, als een waarin dat niet zo is. Dat zou betekenen dat die propositie in de ene context waar maar in de andere onwaar is. En dat lijkt absurd. Of iets nuttig is of niet, hangt af van de context. Maar of iets waar is niet. En dus kan waarheid niet gelijk zijn aan nuttigheid.

Maar nu zou je hier het volgende tegen kunnen inbrengen: “Wanneer Willem zegt ‘Ik houd van Brahms’ dan is wat hij zegt (laten we aannemen) waar; maar wanneer Irma zegt ‘Ik houd van Brahms’ dan is wat zij zegt (laten we dat eveneens aannemen) onwaar. En dus is waarheid context-afhankelijk”. Toch volgt het laatste niet uit het eerste. Want de uitspraak gedaan door Willem brengt een andere propositie tot uitdrukking dan de uitspraak gedaan door Irma. Het punt is dat de uitspraak een indexicale uitdrukking bevat (‘ik’) en dat wanneer Willem die woorden in de mond neemt zij de propositie tot uitdrukking brengt dat hij, Willem, van Brahms houdt, terwijl als Irma die woorden in de mond neemt, ze de geheel andere propositie tot uitdrukking brengen dat zij, Irma, van Brahms houdt.

³ Het gaat me er in dit artikel niet om te onderzoeken wat de *motivatie* is achter Putnams theorie. Maar als ik een vermoeden hierover mag uitspreken dan heeft waarheidsantirealisme te maken met het feit dat het voor velen een onverteerbare gedachte is dat hetgeen waar of onwaar is, niet van ons afhangt maar van koppige feiten die wij niet in de greep hebben. Voor een verdergaande suggestie zie Alson (1997, 263-4).

⁴ Blanshard (1939, 264) zegt dat een propositie waar is “if it coheres with an all comprehensive and fully articulated whole”.

⁵ James (1997, xx): “The truth of an idea will only mean its workings”.

Ten slotte: Richard Rorty (1980) beweerde dat “truth is what you peers will let you get away with”. Wanneer we deze uitspraak opvatten als een antwoord op de eerste vraag, komt dat hier op neer. Stel je bent een enthousiast lid van Startrek, een vereniging van mensen die allemaal op een of andere manier geïnteresseerd worden in UFO’s en buitenaardse intelligenties. Wanneer jij tijdens een bijeenkomst van die vereniging zegt dat er buitenaards leven is, is er vervolgens niemand die jou tegenspreekt. Jouw *peergroup* staat jou toe dat jij zegt dat er buitenaards leven is. En dus is het volgens Rorty waar dat er buitenaards leven is. Liet jouw *peergroup* echter niet toe dat je dat zegt dat er buitenaards leven is, dan was het volgens Rorty’s uitspraak ook onwaar dat er buitenaards leven is.

Ook dit is een uitermate verwarde manier van denken over waarheid. Het impliceert dat waarheid *peergroup*-relatief is. Maar dat is niet zo; het is waar dat er buitenaards leven is of het is niet waar. Daar doet een *peergroup* niets aan af of toe.

Bij wijze van samenvatting: een eerste vraag voor een waarheidstheorie is de vraag wat het geval moet zijn wil een propositie waar zijn. Het juiste antwoord op die vraag is dat een propositie waar is indien datgene wat volgens de propositie het geval is, inderdaad het geval is. Meer is niet nodig en minder volstaat het. Zo is het niet nodig dat er goede redenen zijn om die propositie te aanvaarden, of dat die propositie op coherente wijze past binnen een geheel van andere proposities die we aanvaarden, of dat het geloof in die propositie nuttig is, of dusdanig dat onze *peergroup* ons ermee laat wegkomen.

Nu kan ik me voorstellen dat iemand op het bovenstaande als volgt zou willen reageren: “Jouw eigen antwoord op wat je ‘de eerste vraag’ noemt, breekt stuk op het probleem van vaagheid. Immers, wat moet het geval zijn wil een bewering van de volgende soort ‘X is een stad’ waar zijn? Het woord ‘stad’ is een vaag woord — er is geen precieze grens te trekken (bijv. qua inwoneraantal) tussen een stad en een niet-stad. En dus is het onduidelijk wat de waarheidscondities zijn voor zulke uitspraken als ‘Amsterdam is een stad’, ‘Sneek is een stad’ en ‘Roelofarendsveen is een stad’, ander gezegd: het is onduidelijk wat het geval moet zijn, willen deze uitspraken waar zijn; en deze onduidelijkheid wordt veroorzaakt door vaagheid. Maar als dat zo is, dan is het niet juist om te zeggen dat propositie P waar is, dan en slechts dan als wat P zegt dat het geval is, inderdaad het geval is”.

Mijn respons hierop luidt dat hoewel datgene wat wordt geconstateerd (namelijk dat vele woorden vaag zijn en dat het derhalve soms, of vaak, onduidelijk is wat de precieze waarheidscondities zijn van een bepaalde propositie) correct is, dat niet pleit tegen mijn antwoord op de eerste vraag. De eerste vraag luidde: “onder welke conditie is propositie P waar?” en mijn antwoord luidde dat de enige conditie is dat datgene wat volgens P het geval is, inderdaad het geval is. Dat antwoord blijft correct, ook als propositie P vage concepten bevat. Want, en dat is mijn reactie op het kritiekpunt, vage proposities hebben vage waarheidscondities.

We zagen dat verschillende theorieën (die vaak waarheidstheorieën worden genoemd) geen juist antwoord gaven op de eerste vraag. Maar nu is het

natuurlijk heel goed denkbaar dat die theorieën ook helemaal geen antwoord *beoogden* te geven op de eerste vraag! Misschien zijn die theorieën wel antwoorden op *andere* vragen die met waarheid te maken hebben, zoals de vragen die het onderwerp vormen van de volgende secties. Uit het feit dat deze theorieën geen correct antwoord geven op de eerste vraag, kan niet worden afgeleid dat ze dus geen correct antwoord geven op de tweede (of derde) vraag.

3. *Tweede vraag*

De tweede vraag waarop we in verband met waarheid graag een antwoord willen hebben is: ‘onder welke condities zijn we gerechtvaardigd om te denken dat een propositie P waar is’ of: ‘onder welke condities is het rationeel om te geloven dat P’?

Het is hopelijk overbodig erop te wijzen hoezeer de tweede vraag verschilt van de eerste. De eerste vraag is een metafysische vraag, een vraag die de condities betreft die vervuld moeten zijn wil een propositie waar zijn. De tweede vraag is een epistemologische vraag en betreft de condities die vervuld moeten zijn wil het geloof dat een bepaalde propositie waar is, gerechtvaardigd of rationeel zijn. Het is een platitude dat een bepaalde propositie waar kan zijn hoewel het geloof erin niet gerechtvaardigd of niet rationeel is. In de middeleeuwen was de propositie *De aarde draait rond de zon* ook al waar maar het geloof erin niet gerechtvaardigd. Ook kan een propositie onwaar zijn hoewel het geloof erin gerechtvaardigd of rationeel is. De middeleeuwer was gerechtvaardigd te geloven dat de aarde het middelpunt van heelal is, hoewel wat hij geloofde niet waar was.

Wanneer zijn we nu gerechtvaardigd te geloven dat een bepaalde propositie P waar is? Een extreem antwoord, te vinden bij Descartes, en velen die hem hebben gevolgd (zie Unger 1974, Stroud 2000) luidt: “wanneer we er zeker van zijn dat P” en we zijn zeker van P wanneer we kunnen uitsluiten dat we ten aanzien van P bedrogen of misleid zijn. Dus: ik ben gerechtvaardigd om te geloven dat het waar is dat ik nu in Grand Rapids achter mijn pc zit, indien ik kan uitsluiten dat ik het slachtoffer ben van de list en lagen van een Cartesiaanse genius. Maar nu is het in principe onmogelijk om deze mogelijkheid uit te sluiten (zie Pritchard 2005, hoofdstuk 4 en Stroud 2000, hoofdstuk 8). Betekent dit nu dat ik niet gerechtvaardigd ben om te geloven dat het waar is dat ik in Grand Rapids achter mijn pc zit? Uiteraard niet, zou ik denken. Er is maar weinig waarvoor ik zoveel rechtvaardiging heb als voor mijn geloof dat ik nu in Grand Rapids achter mijn pc zit. Er is daarom alle reden om dit eerste antwoord op de tweede vraag af te wijzen. Rechtvaardiging voor het geloof dat P waar is, vereist geen zekerheid in de hier bedoelde zin. Het extreme antwoord, zo valt gemakkelijk in te zien, leidt met zekerheid tot scepticisme. En zoals ik al impliceerde, slechts weinigen is het gegeven om een echte scepticus te zijn. Laten we daarom op zoek gaan naar andere antwoorden op de tweede vraag.

Heel vaak wordt gezegd dat we gerechtvaardigd zijn om te geloven dat een bepaalde propositie waar is indien we goede argumenten hebben voor die propositie. (Feldman & Conee 1985; Moser 1989) Dus: jij bent gerechtvaardigd om te geloven *dat de aarde één maan heeft*, indien je daarvoor goede argumenten kunt geven. Wanneer je voor deze (en andere) proposities geen goede argumenten kunt geven dan ben je niet gerechtvaardigd te geloven dat ze waar zijn. Deze manier van denken over rechtvaardiging, zo hebben vele epistemologen gedacht, leidt evenwel tot een trilemma — het trilemma van Agrippa. (Williams 2001, 61 e.v.) Ofwel je gaat tot in het oneindige door met rechtvaardiging, ofwel je belandt in een cirkel, ofwel je breekt de rechtvaardiging af. En nu wordt wel gezegd dat met alle drie deze mogelijkheden iets mis is. Een oneindige regressie, het woord zegt het al, komt nooit tot een einde en dus wordt er nooit iets gerechtvaardigd. Een cirkel in de rechtvaardiging omzeilt dit probleem wel maar ruilt het in voor een ander: een cirkelredenering; en die heeft ook geen rechtvaardigende potentie. En tenslotte: de afbreking van de rechtvaardigingsregressie is willekeurig, zo wordt gezegd, en heeft dus ook geen rechtvaardigende potentie.

Naar mijn oordeel is deze beoordeling van het trilemma niet juist. Om dat duidelijk te maken wil ik nu eerst, hoe kort ook maar, mijn eigen opvatting over rechtvaardiging uiteenzetten.

Om te beginnen: ik erken dat we soms gerechtvaardigd zijn om te geloven dat een bepaalde propositie waar is op basis van een argumentatie. Het is op basis van een bepaalde argumentatie dat ik gerechtvaardigd ben de stelling van Pythagoras te geloven. Ook is het een of andere argumentatie die mij rechtvaardigt te geloven dat de stelling dat de biologische soorten door evolutie zijn ontstaan compatibel is met de stelling dat God de soorten geschapen heeft.

Echter, lang niet altijd bestaat rechtvaardiging in het hebben van argumenten.⁶ Ik ben gerechtvaardigd te geloven dat mijn naam René is; maar die rechtvaardiging bestaat niet in argumenten die ik heb. Of, ik ben gerechtvaardigd te geloven dat het waar is dat China groter is dan Japan; maar niet omdat ik er argumenten voor heb. Of, ik ben nu gerechtvaardigd te geloven dat er een pc voor mij staat; maar die rechtvaardiging is niet gelegen in argumenten die ik zou hebben. Ik ben gerechtvaardigd te geloven dat eerlijkheid beter is dan oneerlijkheid; maar niet omdat ik daar argumenten voor heb. Maar hoe kan geloof gerechtvaardigd zijn zonder argumenten? Heel in het kort: dat is mogelijk wanneer het betreffende geloof wordt voortgebracht door een ‘mechanisme’ dat *de facto* betrouwbaar is. En er zijn vele van zulke mechanismen, zoals:

1. perceptie
2. geheugen
3. innerlijke waarneming
4. rede, of rationele intuïtie
5. getuigenis
6. morele intuïtie
7. *sensus divinitatis*.

⁶ Voor uitvoeriger argumentatie hierover verwijs ik naar Van Woudenberg (2005).

Wanneer mijn ogen goed functioneren en ik ben verder ook niet onder de invloed van drugs of alcohol, of het slachtoffer van een of ander ongeluk, dan rechtvaardigt de perceptie van een rode roos mij om te geloven dat voor mij een rode roos staat. In normale gevallen ben ik onmiddellijk gerechtvaardigd dit te geloven — d.w.z. zonder dat ik daarvoor argumenten heb. Analoge dingen gelden voor de andere bronnen van rechtvaardiging. Wanneer mijn geheugen goed werkt en niet disfunctioneert, dan ben ik onmiddellijk gerechtvaardigd te geloven dat het waar is dat ik meer dan eens een concert van Bruce Cockburn in De Melkweg heb bijgewoond — argumenten daarvoor hoef ik niet te hebben. Wanneer mijn innerlijke waarneming (wat Kant noemt de ‘innere Sinn’) naar behoren functioneert dan ben ik onmiddellijk gerechtvaardigd te geloven dat ik dorst heb, argumenten heb ik daarvoor niet nodig. Wanneer mijn rede goed functioneert dan ben ik gerechtvaardigd te geloven dat elk getal dat groter is dan 3 ook groter is dan 2; opnieuw: argumenten daarvoor heb ik niet nodig. Ik zal de lijst nu verder niet afmaken, maar het idee is duidelijk: rechtvaardiging om te geloven dat P waar is, hoeft lang niet altijd gelegen te zijn in het hebben of kunnen aanvoeren van argumenten.⁷

Nu wil ik nog op iets wijzen dat door velen niet gezien wordt maar dat naar mijn mening van veel belang is voor het correcte denken over rechtvaardiging en waarheid. Ik doel op het onderscheid tussen rechtvaardiging als toestand en rechtvaardiging als activiteit. Iemand kan gerechtvaardigd zijn om te geloven dat zijn naam René is ook al heeft hij nooit de activiteit ondernomen die we kunnen aanduiden met het woord ‘rechtvaardigen’. Ook is het niet zo dat iemand pas in de toestand van het gerechtvaardigd-zijn geraakt als hij eerst de activiteit van het rechtvaardigen heeft uitgevoerd. Laat ik dat aan de hand van een voorbeeld duidelijk maken. Stel je staat op Schiphol voor de douane en jou wordt gevraagd wat je naam is. Je antwoordt, waarheidsgetrouw, ‘Mijn naam is Ron Rood’. En nu vraagt de beambte: ‘Kun je dat ook aantonen?’ Dat kun je, want je hebt je paspoort met foto en handtekening bij je. Vanaf dat moment is de douane gerechtvaardigd te geloven dat jij Ron Rood bent; en de reden daarvoor is dat hij je paspoort heeft gezien. Hij heeft een relatief simpele activiteit ondernomen (namelijk wat vragen stellen en naar je paspoort kijken) en daardoor is hij in de toestand van rechtvaardiging terecht gekomen. Jijzelf bevond je echter al lang en breed in die toestand maar zonder een voorafgaande rechtvaardigingsactiviteit te hebben ondernomen.

Dit voorbeeld maakt drie dingen duidelijk. Ten eerste dat er een verschil is tussen het toestand- en het activiteit-concept van rechtvaardiging; ten tweede dat men niet altijd eerst de rechtvaardigingsactiviteit hoeft te hebben ondernomen om in de toestand van rechtvaardiging te verkeren; en ten derde dat het mogelijk is dat persoon A, die zich in de toestand van gerechtvaardigd-zijn bevindt, aan B een reden kan geven om te geloven dat een bepaalde propositie waar is, hoewel de reden die A voorlegt aan B niet datgene is wat maakt dat A zelf in de toestand van gerechtvaardigd-zijn zich bevindt.

⁷ Dit punt is met veel verve naar voren gebracht door Alvin Goldman en in zijn spoor ook door Ernest Sosa (1991) en Alvin Plantinga (1993).

Ik kan nu ook aangeven wat er naar mijn mening schort aan het trilemma: het gaat uit van twee ideeën die ik onjuist acht, namelijk (1) dat rechtvaardiging altijd een kwestie is van het hebben of kunnen aanvoeren van argumenten, en (2) dat men alleen maar in de toestand van gerechtvaardigd-zijn kan geraken na de rechtvaardigings-activiteit te hebben ondernomen.

Laten we nu stilhouden en terugblikken. We willen graag een antwoord hebben op de vraag wanneer we gerechtvaardigd zijn om te geloven dat een bepaalde propositie waar is. Het antwoord dat ik geschetst heb luidt: we zijn gerechtvaardigd dit te geloven indien we ofwel (i) goede redenen hebben om te denken dat die propositie waar is ofwel (ii) het geloof in de propositie ‘onmiddellijk’ is voortgebracht door een betrouwbaar geloofsproducerend vermogen. Het voordeel van dit antwoord is dat het niet leidt tot scepticisme (dat feitelijk toch al door niemand wordt aangehangen), het ons cognitieve leven niet verintellectualiseert (wat wel het geval is wanneer geëist wordt dat kennis moet rusten op argumentatieve gronden) en het psychologisch niet onrealistisch is (vanuit psychologisch perspectief is het onmogelijk alle geloof argumentatief te gronden).

Voordat ik over ga naar de derde vraag, wil ik er nog op wijzen dat het soms onduidelijk is op welke van de twee tot nu toe geformuleerde vragen een bepaalde waarheidstheorie een antwoord bedoelt te geven. Ik heb gezegd dat de theorie volgens welke coherentie met andere proposities een conditie is voor waarheid, geen goed antwoord is op de eerste vraag. Maar dat betekent niet dat coherentie met andere proposities dus ook geen goed (deel)antwoord is op de tweede vraag. Immers, coherentie met andere proposities die we voor waar houden kan ons weldegelijk rechtvaardigen de oorspronkelijke propositie te aanvaarden of te geloven. En iets soortgelijks geldt voor de pragmatische waarheidstheorie: die theorie geeft dan wel geen goed antwoord op de vraag onder welke condities een propositie waar is; maar misschien is het feit dat een bepaalde theorie ‘werkt’ (wat dat ook precies moge zijn) wel iets dat iemand kan rechtvaardigen te geloven dat die theorie waar is. Er zijn bepaalde pragmatische vuistregels die betrekking hebben op rechtvaardiging, zoals de befaamde zegswijzen suggereren “Aan de vruchten herkent men de boom”, “The proof of the pudding is in the eating”. Omgekeerd ligt het met de correspondentietheorie van de waarheid: die geeft een antwoord op de eerste maar niet op de tweede vraag.

Wat ik dus beweer is dat de eerste en de tweede vraag verschillende vragen zijn, en dat voor de beantwoording van de één je het antwoord op de ander niet per sé nodig hebt. Maar ik beweer ook dat filosofen niet altijd duidelijk hebben gemaakt (of misschien zelfs voor ogen hebben gehad) op welke vraag hun waarheidstheorie een antwoord was. Wat is nu de bron van onduidelijkheid? Waarom hebben filosofen niet altijd ondubbelzinnig duidelijk gemaakt waarop hun theorieën precies betrekking hebben?

Mijn suggestie is dat dat te maken heeft met het niet onderkennen van een dubbelzinnigheid in de vragen die men wél expliciet stelde. Ik bedoel dit. Vele

filosofen hebben zich de vraag van Pilatus gesteld, “Wat is waarheid?” en anderen hebben gevraagd “Wat is het criterium van waarheid?” Maar deze vragen zijn dubbelzinnig.

De vraag van Pilatus is dubbelzinnig omdat zij de vraag kan zijn naar de waarheid omtrent de identiteit van Christus. Pilatus wilde weten wie de aangeklaagde die voor hem werd geleid nu werkelijk was, en, zo stel ik het me voor, als hij verschillende antwoorden overweegt, roept hij “Wat is waarheid?”, waarmee hij bedoelt “Welk van de mogelijke antwoorden is het juiste?” Zo opgevat is Pilatus’ vraag de epistemologische vraag, de vraag naar wat hem rechtvaardigt het éne antwoord te prefereren boven het andere. Maar men zou Pilatus’ vraag ook anders kunnen interpreteren, namelijk als de vraag naar wat het geval moet zijn wil één van de antwoorden het ware antwoord zijn. Zo opgevat is zijn vraag van metafysische aard. Het lijkt mij duidelijk dat Pilatus bedoelde de epistemologische vraag te stellen. Maar dat neemt niet weg dat buiten de specifieke context waarin hij ze gebruikte ze óók gebruikt kunnen worden om de metafysische vraag te formuleren. En dat scheidt verwarring.

Hetzelfde geldt voor de vraag “Wat is het criterium van waarheid?” Hier is het woord ‘criterium’ dubbelzinnig en dus kan de vraag informeren naar twee verschillende dingen. We kunnen ten eerste spreken over een criterium als *iets dat bepaalt of een ding een X is of niet* (een persoon, een koningin, een priemgetal, een even getal, een konijn, een computer, een waarheid etc.). ‘Criterium’ is dan de aanduiding van de afzonderlijk noodzakelijke en gezamenlijk voldoende condities die vervuld moeten zijn wil iets een X zijn. Maar we kunnen ten tweede ook spreken over een criterium als *iets dat we aanleggen of toepassen teneinde aan de weet te komen (of: te kunnen beslissen) of een bepaald ding een X is of niet*. Wanneer we in de gestelde vraag ‘criterium’ op de eerste manier gebruiken, dan stellen we de metafysische waarheidsvraag, maar wanneer ‘criterium’ op de tweede manier gebruiken, dan stellen we de epistemologische vraag. ‘Criterium’ in de eerste zin is, om het enigszins suggestief te zeggen, ‘iets buiten ons’ — iets dat bepaalt dat een bepaald dier een konijn is en geen kanarie, iets dat bepaalt die iets een waarheid is en geen onwaarheid. Wanneer we echter op de tweede manier over criteria spreken, dan spreken we, om het eveneens suggestief te zeggen, over iets ‘in ons hoofd’, iets dat we kunnen ‘aanleggen’ en met behulp waarvan we kunnen constateren *of* iets een X, bijv. een konijn of een waarheid is. Dubbelzinnige vragen leveren echter vaak verwarrende antwoorden op.

4. Derde vraag

De derde vraag met betrekking tot waarheid waarop filosofen een antwoord hebben willen geven en die verschilt van de vorige twee vragen is: ‘Wat zeggen we precies wanneer we zeggen dat iets waar is?’ Of: ‘Wat is de betekenis van het woordje ‘waar’ in zulke uitspraken als “Wat Willem zei, is waar” en “Het is waar dat sneeuw wit is” en “Het theorema van Gödel is waar”?’ Of ook: ‘Welke conversationale doeleinden worden gediend door het doen van dergelijke uitspraken; wat doen we wanneer we deze uitspraken doen?’ Deze derde vraag

moet men dus bezien tegen de achtergrond van het feit dat wanneer mensen iets beweren, ze iets *doen*—ze verrichten *taalhandelingen*. Door te zeggen “Ik beloof het boek mee te nemen” *doe* ik iets, ik doe zelfs meerdere dingen: ik vocaliseer klanken, ik wek verwachtingen, ik verwijs naar een bepaald boek, maar ook: ik *beloof* iets. Door te zeggen “De deur staat open”, verricht ik onder andere de volgende handelingen: ik verwijs naar een bepaalde deur, ik beweer dat iets het geval is, maar ik kan ook, door die zin in een speciale context te gebruiken, een verzoek tot iemand richten, nl. om de deur te sluiten en ook kan ik iemand de stuipen op het lijf jagen door dat te zeggen. In de taaldadentheorie worden taaldaden veelal ingedeeld in drie groepen. Er zijn locutionaire, illocutionaire en perlocutionaire handelingen. Locutionaire handelingen zijn handelingen die we kunnen beschrijven als ‘het vocaliseren van klanken’, ‘het uitspreken van een Franse zin’. Perlocutionaire handelingen zijn, globaal gesproken, de effecten die een uitspraak teweeg kan brengen; door bepaalde woorden uit te spreken kan iemand zulke handelingen verrichten als ‘schrik aanjagen’, ‘boos maken’, ‘bemoedigen’, ‘ontstemmen’ etc. Illocutionaire handelingen tenslotte zijn zulke handelingen als beloven, beschrijven, beschuldigen, vragen, bevelen, suggereren, insinueren, bidden en nog vele andere.⁸ Welnu, de derde vraag die kan worden gesteld met betrekking tot waarheid is: wat voor soort taalhandeling verricht iemand die een uitspraak doet waarin het predikaat ‘is waar’ voorkomt?

Laat ik hier eerst het antwoord geven dat mij als het juiste voorkomt en daarna enkele andere antwoorden bezien. Iemand die zegt “Het theorema van Gödel is waar”, verricht de illocutionaire handeling van het beweren. Wie die zin uitspreekt bewéert iets, en wel dit dat het theorema van Gödel een bepaalde *eigenschap* heeft, namelijk de waarheidseigenschap. En wie zegt “‘Sneeuw is wit’ is waar”, beweert dat de propositie *Sneeuw is wit* de waarheidseigenschap heeft. Tenslotte: wie zegt “Wat Willem zegt is waar”, beweert eveneens iets, namelijk dat wat Willem heeft beweerd, waar is. Wanneer Willem had gezegd dat gisteren om 12.00 uur de stroom uitviel, dan is de daad die werd verricht door te zeggen “Wat Willem zegt is waar” deze, dat wordt beweerd dat de propositie *dat gisteren de stroom uitviel* de eigenschap heeft dat hij waar is. Anders gezegd: uitspraken waarin het predikaat ‘is waar’ voorkomt (en we kunnen dergelijke uitspraken waarheidsascripties noemen) zijn *beweringen* die als inhoud hebben dat aan een bepaalde propositie de waarheidswaarde ‘waar’ wordt toegeschreven.

Dit antwoord op de derde vraag lijkt misschien vanzelfsprekend, of na enige reflectie behoorlijk plausibel, dit neemt niet weg dat er alternatieven voor zijn. Eén alternatief kan ik het beste introduceren aan de hand van zulke uitspraken als “Het is waar dat Caesar vermoord werd”. Volgens Frank Ramsey (1927) betekent deze uitspraak precies hetzelfde als “Caesar werd vermoord”. Het predikaat ‘is waar’ in de eerste uitspraak is overtuigend, het doet geen werk en kan derhalve zonder iets van de inhoud te verliezen weggelaten worden. Deze theorie wordt daarom ook wel de ‘redundantietheorie van de waarheid’ genoemd.

⁸ Voor een uitvoeriger bespreking van de taaldadentheorie zie Van Woudenberg (2004).

Het is wel duidelijk dat Ramsey's theorie radicaal anders is dan het door mij geprefereerde antwoord op de derde vraag. Ramsey's theorie impliceert de ontkenning van de stelling dat wanneer ik zeg "Sneeuw is wit" is waar', ik een eigenschap toeschrijf aan de propositie *dat sneeuw wit is*. In het voetspoor van Ramsey heeft Strawson (1950) later beweerd dat een zin waarin 'is waar' voorkomt *nooit* de functie heeft dat een bepaalde bewering wordt gedaan. De functie van 'is waar' is volgens hem op zijn best dat we onze instemming met wat iemand heeft gezegd tot uitdrukking brengen, of dat we een bepaalde claim bevestigen, of dat we iets toegeven — en instemmen met iemand, bevestigen en toegeven zijn andere taalhandelingen dan *beweren*.

Ik wil korthedshalve enkele punten van kritiek tegen deze theorie naar voren brengen. Ten eerste: ik zie geen reden om te denken dat de beweringen 'Caesar werd vermoord is waar' en 'Caesar werd vermoord' dezelfde betekenis hebben. Immers, in de eerste uitspraak wordt van iets gezegd dat het waar is, terwijl in de tweede wordt beweerd dat iemand vermoord werd. Dat is nogal verschillend. Bovendien heeft de eerste uitspraak conceptuele inhoud die de tweede mist; de eerste heeft als conceptuele inhoud onder meer 'is waar', maar de tweede niet.

Ten tweede: er zijn veel gevallen van het gebruik van 'is waar' denkbaar, waarin er helemaal geen sprake van is dat de spreker instemt met iemand anders, of iets bevestigt of toegeeft. Neem bijv. de volgend uitspraak: "Als het waar is dat hij arsenicum in de soep heeft gedaan, dan moet hij vervolgd worden". Hier wordt beweerd dat indien een bepaalde propositie de waarheidswaarde waar heeft, een bepaalde persoon vervolgd moet worden.

[Ik wijs er ook nog op dat het heel goed mogelijk is in een bepaalde context het predikaat 'is waar' te gebruiken zowel om iets toe te geven, als om te beweren dat een propositie de eigenschap 'is waar' heeft. Wanneer ik bijvoorbeeld mijn instemming tot uitdrukking breng met wat jij hebt gezegd door de zin uit te spreken "Wat jij zegt is volkomen waar", dan breng ik mijn instemming tot uitdrukking *door* van de door jou geuite propositie te beweren dat hij de waarheidswaarde 'waar' heeft.]

Tenslotte moet nog worden opgemerkt dat het feitelijk niet correct om te claimen, zoals de redundantietheorie doet, dat in elke uitspraak waarin 'is waar' voorkomt, dat predikaat overtollig is. In de uitspraak "Wat Willem zegt is waar", kan 'is waar' evident niet gemist worden.

Bij wijze van conclusie: Uitspraken van het soort "Bewering B is waar" moeten geanalyseren naar analogie van "Het hek is geel". In beide gevallen wordt beweerd dat het subject van de zin een bepaalde eigenschap heeft. In het laatste geval dat het hek de eigenschap 'is geel' heeft, in het eerste geval dat bewering B de eigenschap 'is waar' heeft. Uitspraken van de soort "Bewering B is waar" zijn zelf beweringen: beweringen over beweringen (of proposities).

Het is duidelijk dat de derde vraag informeert naar iets anders dan de eerste en tweede. En het is ook duidelijk dat zij minder snel met de andere twee zal worden verward dan de eerste en de tweede.

Hiermee ben ik aan het einde gekomen van mijn betoog. Ik heb datgene gedaan wat ik me ten doel had gesteld, namelijk duidelijk maken dat een theorie over waarheid drie verschillende vragen kan beogen te beantwoorden, en dat een metafysische waarheidstheorie, dus een theorie over 'het wezen van waarheid' geen implicaties heeft voor een theorie die specificiert waaraan men waarheden kan herkennen, en dat deze beide soorten van theorieën geen antwoord geven op de vraag naar wat men doet wanneer men een waarheids-ascriptie doet. Toch wil ik het hier niet bij laten en nog een enkele opmerking maken over wat soms wel genoemd een notie van waarheid die niets (of weinig) te maken heeft met proposities. Wat ik nu nog wil zeggen, kan men het beste zien als een aanvullende reflectie op de derde vraag die men kan stellen ten aanzien van 'waar', namelijk wat de betekenis is van dat woord.

5. *Nog enkele betekenissen van 'waar(heid)'*

We gebruiken het woord 'waar' ook nog in een aantal betekenissen waarin het niet (direct) te maken heeft met een eigenschap van proposities. Bezie bijvoorbeeld de volgende uitspraken:

- (1) Dat is de ware vriendschap.
- (2) De ware erfgenaam van Wittgenstein is niet wie diens woorden herhaalt maar die zich de geest van zijn denken heeft eigen gemaakt.
- (3) Hij poogde in de waarheid te leven.
- (4) Ik ben de waarheid.

In (1) betekent 'ware' zoveel als 'oprechte' of 'echte'. De betekenis van 'ware' in (2) ligt hier dicht tegen aan. 'Ware' heeft hier niets te maken met proposities, niets met een eigenschap die proposities kunnen hebben. Maar in (3) komen proposities al weer een stuk dichterbij: wie, zoals Vaclav Havel, zegt 'uit de waarheid' te willen leven, zegt daarmee dat hij wil leven 'vanuit' datgene wat hij als waar heeft leren kennen, hij wil dat ernstig nemen, er rekening mee houden in zijn leven, het voortdurend overdenken en zich inprenten. Dat kunnen belangrijke levenslessen zijn van het soort dat men in o.a. spreekwoordelijke uitdrukkingen, of in gedichten (of in de fabels van Aesopus) kan vinden. Laat ik van de eerste twee een voorbeeld geven. 'Uit de waarheid leven' kan betekenen dat men zich voortdurend probeert te realiseren dat hoogmoed voor de val komt, etc.

Tenslotte dan nog iets over het woord van Christus: "Ik ben de waarheid". (Johannes 14, 6) Het is wel duidelijk dat de betekenis van deze woorden niet is "Ik ben de ware propositie". Het woord 'waarheid' wordt hier op overdrachtelijke, metaforische wijze gebruikt. Dat blijkt uit de context. Immers, Christus zegt in dezelfde adem ook dat hij 'de weg' en 'het leven' is en ook deze woorden worden overdrachtelijk of metaforisch gebruikt. Christus zegt niet dat hij een geplaveide of geasfalteerde straat is; evenmin dat hij datgene is wat een plant doet verschillen van een steen. Dat Christus zegt de waarheid te zijn, bevat een allusie naar een eerdere passage in het Johannes evangelie, waarin

we lezen dat Christus zegt dat niemand ooit God heeft gezien, maar dat de eniggeborene, “die aan de boezem des vaders gelegen is” (Johannes 1, 18), Hem heeft doen kennen. Wanneer Christus zegt “Ik ben de waarheid” dan zegt hij daarmee dat hij de belangrijkste waarheid die er is — namelijk dat God is zoals Christus is — door hem is bekend gemaakt.

Hiermee suggereer ik dat wie antwoorden wil hebben op de drie vragen waarop waarheidstheorieën antwoorden willen, of zouden moeten, geven, er niet goed aan doet zijn uitgangspunt te nemen in het onvoorstelbaar belangrijke woord van Christus “Ik ben de waarheid”. In dit opzicht bevat dit artikel een kritische pointe in de richting van sommige benaderingen in de reformatische traditie.⁹

Bibliografie

- Alston, William P. (1996), *A Realist Conception of Truth*. Ithaca: Cornell University Press.
- Apel, Karl-Otto (1987), “Fallibilismus, Konsensstheorie der Wahrheit und Letztbegründung”, in: Forum für Philosophie (Hrsg.), *Philosophie und Begründung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Blanshard, Brand (1939), *The Nature of Thought*, Volume 2. London: Allen & Unwin.
- Feldman, Richard & Earl Conee (1985), “Evidentialism”, in Sosa & Kim (2000).
- Hielkema, Syd (2005), “Even As Now I am Fully Known: An Exploration in ‘Cruciform Epistemology’”, in John Kok (ed.), *Ways of Knowing in Concert*, Sioux Center: Dordt College Press.
- James, William (1997), *The Meaning of Truth*. New York: Prometheus.
- Moser, Paul K. (1989), *Knowledge and Evidence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plantinga, Alvin (1993), *Warrant and Proper Function*. New York: Oxford University Press.
- Pritchard, Duncan (2005), *Epistemic Luck*. Oxford: Clarendon Press.
- Putnam, Hilary (1991), *Reason, Truth, and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ramsey, Frank P. (1927), “Facts and Propositions”, in *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supplementary Volume VII.
- Rorty, Richard (1979), *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press.
- Sosa, Ernest (1991), *Knowledge in Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Sosa, Ernest & Jaegwon Kim (eds.) (2000), *Epistemology. An Anthology*. Oxford: Blackwell.
- Strawson, Peter F. (1950), “Truth”, in *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supplementary Volume XXIV.

⁹ Een recent voorbeeld is Hielkema (2005), maar deze benadering is ook aanwezig in het werk van zowel Vollenhoven als Dooyeweerd.

- Stroud, Barry (2000), *Understanding Human Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- Unger, Peter (1974), "An Argument for Skepticism", in Sosa & Kim (2000).
- Williams, Michael (2001), *Problems of Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- Woudenberg, René van (2004), *Filosofie van taal en tekst*. Budel: Damon.
- Woudenberg, René van (2005), "Intuitive Knowledge Reconsidered", in René van Woudenberg *et al.* (editors), *Basic Knowledge and Basic Belief. Papers in Epistemology*. Frankfurt: Ontos Verlag.